

DE AANLEG EN HET ONDERHOUD VAN ARTIS

DOOR H. VAN LUNTEREN & ZOON (1842-1908)

Wanda Waanders

Als vervolg op het artikel in het vorige nummer van het Cascade-bulletin over de kwekerij van de Familie van Lunteren aan de Servetstraat, volgt hieronder een beschrijving van de tuinaanleg van Artis waarbij de kwekersfamilie Van Lunteren drie generaties lang betrokken is geweest.

Dankzij de bewaard gebleven correspondentie tussen het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra en de firma H. van Lunteren & Zoon is het mogelijk om een beeld te creëren van de wijze waarop een negentiende-eeuwse tuinarchitectenfamilie met een opdracht voor een tuinaanleg omging, vanaf het eerste moment van opdrachtgeving tot en met het langdurige onderhoud. De correspondentie tussen Artis en Van Lunteren die zich in het Particulier Archief Artis (PAA) van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam (GAA) bevindt, beslaat de periode tussen 1840 en 1908.

De eerste dierentuin in Nederland

De dierentuin van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra werd op 1 mei 1837 opgericht door drie Amsterdammers: de boekhandelaar G.F. Westerman, de horlogemaker J.W.F. Wijsmuller en de commissionair J.W.F. Werleman. In 1836 was hier toe het initiatief genomen door de dierenliefhebber

Westerman. In dat jaar deed hij een voorstel aan koning Willem I om een dierentuin te stichten in de Plantagebuurt te Amsterdam.

In 1838 kocht het Genootschap voor een bedrag van f 64.000,= het terrein op van de luthof Middenhof, gelegen tussen de Plantage Middenlaan, Plantage Nieuwe Prinsengracht/ Kerklaan en de Fransche laan. Het terrein was rechthoekig van vorm en besloeg een oppervlakte van 4675 m. De Plantage-buurt, 'Plantaadje', was vanaf de zeventiende eeuw een groen gebied in de stad met wandelparken en kleine landhuizen. De stadbewoners kwamen hier om van 'het gezonde buitenleven' te genieten.

Met het voormalige terrein Middenhof begon de eerste aankoop van het Genootschap. 'Eene aanlokkelijke plaats; de lommerijke buitentuin in de Plantaadje en een buitenverblijf met een waranda, die, in onbekrompen weelde aangelegd en onderhouden, met ruime laanen, eene vijver, kostbaar geboomte, eene oranjerie en schoone dreven prijken'. [1]

Op een plattegrond is te zien dat de nieuwe dierentuin bestond uit ruim gebogen paden waarlangs paviljoens met een buitenhok voor de dieren gesitueerd waren. Deze aanleg is gebaseerd op de bestaande situatie met 'ruime laanen, een vijver en schoone dreven'. [2]

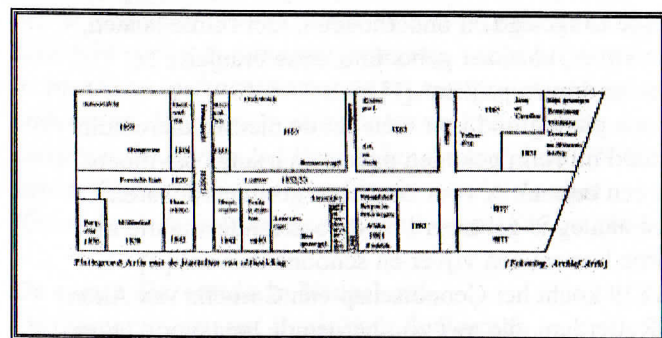
In 1839 kocht het Genootschap van Cornelis van Aken uit Rotterdam, die met zijn beroemde menagerie langs kermissen in Nederland, België en Duitsland reisde, wilde dieren als leeuwen, tijgers, beren en een olifant inclusief wagens, kooien, hokken en tenten.

Problemen leverden echt het verkrijgen van een bouwvergunning voor de verblijfplaatsen van de dieren.

Het gemeentebestuur wilde die slechts verstrekken als deze, veiligheidshalve, uitgevoerd werden in hard metselsteen, zonder ramen, deuren of lichtgaten en afgesloten door een ijzeren dak. De bouw van kooien werd te gevaarlijk gevonden..

De dieren die zojuist aangekocht waren en zich al in Amsterdam bevonden moesten noodgedwongen ondergebracht worden in de lokalen van de kazerne Oranje-Nassau te Amsterdam.

In 1840 werd de tuin van Vrede is Mijn Rust aangekocht. Dit erf lag ten oosten van de Middenhof, aan de overzijde van de Plantage Nieuwe Prinsengracht. In dit jaar werd bovendien toestemming gegeven voor de bouw van kooien en deze werden gesitueerd voor de Houtwallen langs de Prinsengracht. Deze zogenaamde Houtwallen waren de twee smalle stroken openbare grond aan weerszijden van de Prinsengracht (afb.1).

Afbeelding 1. Plattegrond van de uitbreidingen van Artis in de jaren 1838-1877.

Het water en de Houtwallen vormden een belemmering voor de verbinding tussen beide terreinen. De bezoeker

moest om vanuit de eerste tuin in de tweede te komen over de Middenlaan lopen en opnieuw de 'controle' passeren.

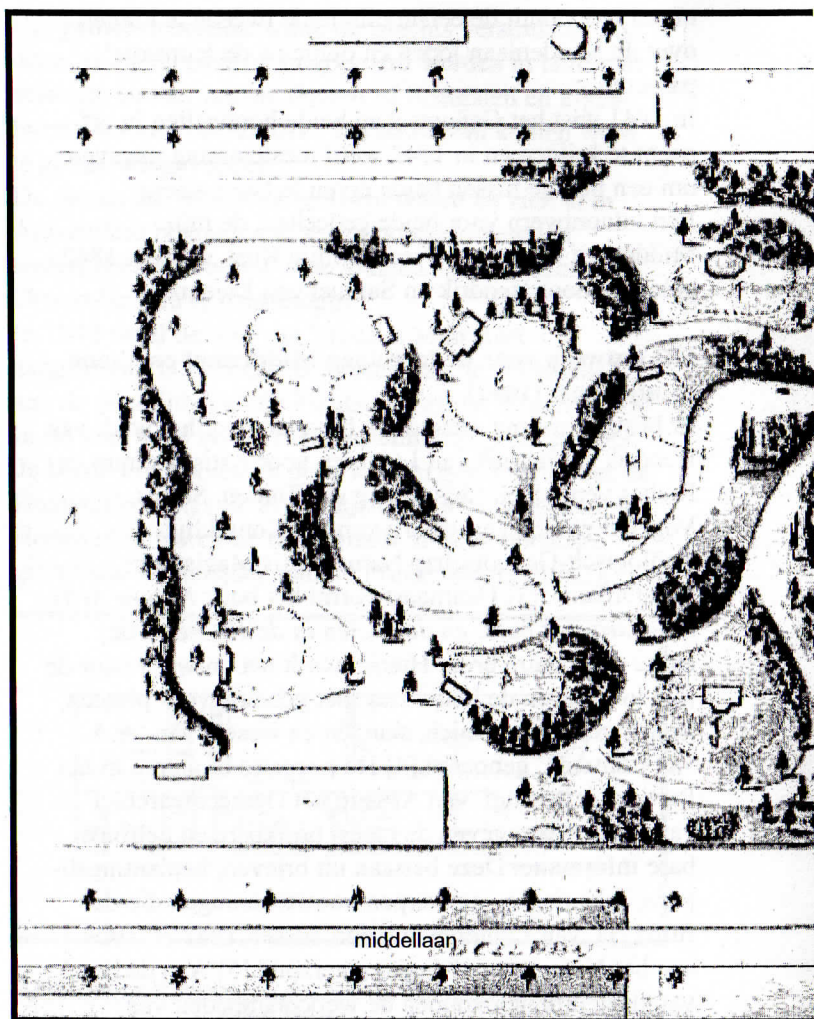
In 1841 wist het Genootschap beide houtwallen in erfpacht te krijgen en in 1842 werd toestemming gegeven om een pondje tussen beide erven te laten varen.

Een tuinontwerp voor beide gedeelten, de tuin Middenhof en de tuin Vrede is mijn Rust, werd in 1842 geleverd door Hendrik en Samuel van Lunteren.

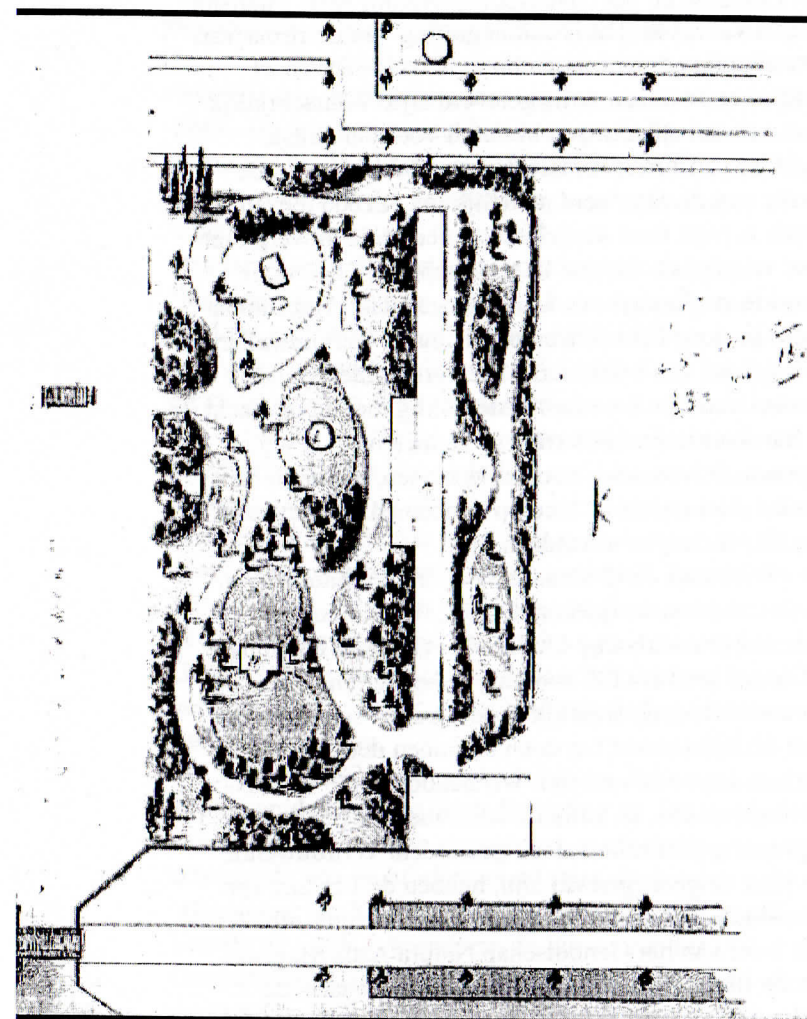
Het ontwerp voor de terreinen Middenhof en Vrede is mijn Lust (1842)

Er bestaan weinig secundaire bronnen over het werk van Hendrik en Samuel van Lunteren voor Artis. Kramm en Rieber vermelden 'den aanleg der Tuinen, Serres, Vogelen-en Slangen-galerij van het Koninklijk-Zoölogisch-Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam'. [3] Daarnaast vormt het boek *Natura Artis Magistra, het park, en de kooien in de 19e eeuw* de enige secundaire bron. Hierin wordt het ontwerp voor de tuin in 1842 en de bouw van 'het gebouw voor planten, zangvogels, papegaaien, slangen en vissen' van 'A.A. van Lunteren' genoemd.[4] De primaire bronnen in het Particulier Archief van Artis in het Gemeentearchief van Amsterdam geven de meest bruikbare en betrouwbare informatie. Deze bestaan uit brieven, beplantingslijsten, rekeningen, ontwerpen bouwtekeningen die de firma 'H. van Lunteren & Zoon' tussen 1842 en 1908 aan het Natura Artis Magistra verzond.[5] Aan de hand van deze bronnen konden de werkzaamheden van Hendrik en Samuel van Lunteren voor Artis achterhaald worden.

De vroegst bewaard gebleven correspondentie tussen

Afbeelding 2. Ontwerp voor de parkaanleg van

Middenhof en Vrede is Mijn lust.
Gesigneerd H. van Lunteren, z.j. (1842).

Van Lunteren en het Genootschap Natura Artis Magistra dateert van 1840. Dit is een begroting van de firma Van Lunteren met de gewassen die op 20 oktober en 11 november 1840 aan Artis geleverd zijn. Waarschijnlijk waren deze beplantingen bestemd voor het oudste gedeelte van Artis, het terrein van Middenhof. In de zomer van dit jaar werd namelijk het tweede terrein Vrede is mijn Rust aangekocht en een tuinontwerp hiervoor werd pas twee jaar later, in februari 1842 door Hendrik en Samuel van Lunteren gemaakt. Het tuinontwerp besloeg beide terreinen, inclusief de houtwallen. In een brief van 6 februari 1842 vermeldden Hendrik en Samuel van Lunteren hun instemming met de opdracht en hun komst om het terrein op te meten: '(...) wij aanstaande woensdag hopen te komen, ten einde met Uw.Ed. Het terrein in loco op te nemen en alzo aan Uw.Ed. verlangen te voldoen (...)'

Op 28 februari 1842 stuurden Hendrik en Samuel van Lunteren de ontwerptekening naar Westerman op: 'Hierneevens ontvangt UwEd. de verlangde tekening, het is ons leed UwEd. zoo lang te hebben moeten teleurstellen doch waarlijk geheel buiten schuld, want juist dit tijdstip met het doen beginnen der meeste werken, kost ons veel tijd. Wij hebben copie van hetzelfde gehouden, en zullen UwEd. morgen per post de begroting plus minus doen geworden. Vertrouwende het plan na genoeg zal zijn, hebben de Eer met verschuldigde achting in vliegende haast te zijn' (afb. 2). Een brief van het Genootschap Natura Artis Magistra aan de firma 'H. van Lunteren & Zoon' waarin de opdracht is vermeld, is helaas niet bewaard gebleven. De firma Van Lunteren moet via een inschrijving voor de levering van planten bij de aanleg van de dierentuin betrokken zijn geraakt. Dit is te herleiden uit brieven

betreffende de aanleg door Hendrik en Samuel van Lunteren, die in het archief van Artis betiteld zijn als: 'Inschrijving aanleg tuin, met ingekomen stukken 1842-1845'. De ingekomen stukken bestaan slechts uit de correspondentie tussen het Genootschap en de firma Van Lunteren en overige leveranciers van beplantingen of tuinarchitecten komen hierin niet voor.

Daarnaast wijst een brief die zich bevindt onder 'Inschrijvingen, aannemingscontracten van diverse werken, met ingekomen stukken 1838-1853' ook op de methode van inschrijving. De brief betreft het aanleggen en vergroten van een tuin en hierin wordt vermeld dat een 'Lijst der inschrijving' toegevoegd is. Helaas is de brief niet gedateerd en is de lijst niet bijgevoegd, maar aangenomen kan worden dat het hier om de aanleg van Middenhof en Vrede is mijn Lust gaat. Het feit dat de kwekerij van de firma 'H. van Lunteren & Zoon' ver buiten Amsterdam gevestigd was en geen nadere connecties tussen Van Lunteren en de oprichters van het Genootschap bekend zijn, is de inschrijving een logische verklaring voor de betrokkenheid van de familie van Lunteren bij Artis.

Op 3 maart 1842 zonden Van Lunteren & Zoon een kopie van de tekening en de begroting na. Dit werd als een rolletje tekeningen opgestuurd, zoals op de achterzijde van de brief vermeld staat. De totale 'Begroting van Kosten voor het aanleggen der 2 oude Laanen en verdere grond aan de tuinen van het Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam' werd geraamd op f 1916,40.

Uit deze begroting is op te maken in welke stappen de tuinaanleg zou moeten worden uitgevoerd. Ten eerste moesten voorzieningen getroffen worden betreffende de

watertoevoer: 'Voor het rioolen of omzinken der 2 oude rijlaanen ter diepte van 3/4 El. f 120,80'. Dit zal nodig zijn geweest voor het vergroten van de beek. Bovendien is de toevoer van water voor de dierentuin in de jaren 1840 voortdurend een probleem geweest.[6]

Vervolgens moest in het linker deel, op het terrein van de Middenhof, de bestaande waterloop in het noorden vergraven worden tot een beek die dwars over het terrein zou slingeren en in de Prinsengracht moest uitmonden: 'Voor het Graven der Gracht of Beek ter diepte van 2 Ellen en van figuur of loop volgens tekening f 396,=.'

Uit de brief van 3 maart 1842 blijkt echter dat het graven van de beek problemen opleverde.

Het is niet duidelijk of het vergraven van de beek uiteindelijk uitgevoerd is. Misschien was dit toch te problematisch, onder andere voor de waterhuishouding. In ieder geval is de waterloop bij de verbouwing van de dierentuin verdwenen, zoals uit een plattegrond van 1854 blijkt.[7]

Hierna moest het gehele terrein gereed worden gemaakt voor de tuinaanleg: het vereffen van de grond -het 'planeeren'-, het aanbrengen van glooiingen en het ompspitten van de aarde. Zoals kenmerkend is voor de landschappelijke stijl, werd op kunstmatige wijze een 'natuurlijk' glooiend landschap gecreëerd: 'Het doet mij genoeg dat de glooying gereed is en ben benieuwd deze te zien'.

Tenslotte konden paden, grasvelden en bloemperken worden aangelegd. Langs de beek moesten de grasstroken verhoogd en glooiend aangebracht worden. 'Voor 't hoog graszoden langs de beek. 4000 stuks f 60'.

De wandelpaden zijn gelegd met zand (voornamelijk uit

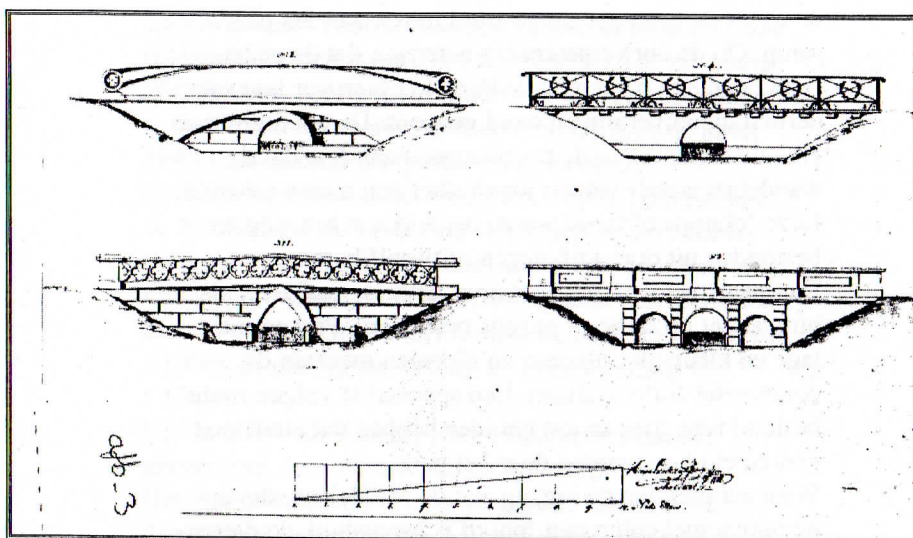
de rivier de Lek) dat aangevoerd moest worden per schip. Op de ontwerptekening is te zien dat de paden ruime bochten maken en de bezoeker hierover langs de dertien dierenverblijven werd gevoerd. De boomgroepen zijn als coulissen in de bochten gesitueerd, zodat de wandelaar steeds verrast wordt door een nieuw aanzicht. Deze 'clumps of trees' waren beperkt van omvang en bestonden uit drie, vijf, negen of twaalf bomen. Daarnaast werden ook solitair langs de paden en als blikvanger op de open gazons gesitueerd. Perken met lage en kleurrijke struiken en bloemen moesten de compositie verlevendigen. Een speciaal te volgen route bestond niet, men moest het idee hebben dat eindeloos gedrenteld kon worden door het park.

Wanneer men via de ingang aan de Middelaan, die op de ontwerptekening met 'poort' is aangeduid, de dierentuin binnenkwam, verhinderde een groep hoge bomen dat direct het gehele park overzien kon worden. De bezoeker kon links, achter de voormalige buitenplaats Middenhof langs, één van de wandelpaden kiezen en langs de kooien en stallen lopen.

Met uitzondering van een galerij voor kleine zoogdieren op de houtwallen, die in 1840 werd gebouwd, waren de overige dieren nog steeds ondergebracht in de hokken van de menagerie.

Het doel was om rondom de verblijven een zo landelijk mogelijke omgeving te scheppen.

Hendrik en Samuel van Lunteren plaatsten de kooien en stallen op afzonderlijke gazons die afgesloten werden door de wandelpaden. De verblijven werden midden of aan de rand neergezet met een afgebakend buitenhok, zoals op de ontwerptekening met een stippellijn is aangegeven. Bepaalde diersoorten werden langs de

Afbeelding 3
.Modelschetsen voor bruggen, gesigneerd en geda -
teerd H. van Lunteren & Zoon, architect 1838.

beek gesitueerd, hierbij is te zien dat de stippellijn van hun buitengebied tot in het water loopt.

Op de ontwerp-tekening zijn drie bruggen over de beek zichtbaar. Hiervoor hadden Hendrik en Samuel van Lunteren op 24 augustus 1842 op verzoek ontwerpen geleverd (afb.3):

‘Wegens onze gemaakte afspraak zenden Uw.Ed. Hierbij enige modelschetsen voor bruggen. Wellicht er uit dit al, een goede is samen te stellen en voegen hierbij een mandje met de verlangde oost-indische kerszaaden voor Uw.Ed. Echtgenoote met bijvoeging van wat bloemen ter gemoetkoming der vracht’.

De ontwerp-tekeningen voor de bruggen zijn gesigneerd

door ‘H. van Lunteren & Zoon’ en ‘H. Van Lunteren & Zoon, Architect’ en gedateerd 1838.[8] Gezien deze vroege datering en de vermelding in de brief van ‘enige modelschetsen’, gaat het hier om al eerder gemaakte ontwerp-tekeningen door Hendrik en Samuel van Lunteren. In totaal waren dit negen ontwerpen, twee uit 1837 en zeven uit 1838.

Op de ontwerpen uit 1838 die genummerd zijn met 1, 2, 3 en 4 is aan de bovenzijde van de tekening het opschrift ‘Brug op den Elsenburg’ zichtbaar.[9] Deze bruggen zijn opgebouwd in steen en de brugleuning is voornamelijk uitgevoerd in sierlijk gietijzer.

Of de grote beek uiteindelijk gegraven is en de bruggen nodig waren is niet duidelijk, over de uitvoering van bruggen in deze eerste aanleg zijn geen verdere gegevens bekend. Wel wordt in een rekening uit 1844 van de firma Hendrik van Lunteren & Zoon vermelding gemaakt van de levering van 32 palmetten en 32 balusters uit de gieterij van Deventer.

Mogelijk was dit bouw materiaal voor hekwerken, maar het kan niet uitgesloten worden dat het voor de bouw van een brug bestemd was.

Wanneer men het linkergedeelte van de tuin had bezichtigd, kon men met het pontje naar de nieuwe tuin aan de overzijde van de Prinsengracht. Deze pont was niet alleen voor nuttig gebruik, maar verhoogde tevens het vermakelijke aspect.

De tweede tuin was smaller en verbleven zeven diersoorten. Wanneer de bezoeker voet aan wal had gezet, werd het uitzicht naar links en rechts belemmerd door ‘clumps of trees’ en werd men vanzelf rechtdoor geleid. Op de kruising kon men drie kanten opgaan en langs de

dieren wandelen. Het langwerpige gebouw op de tekening is een tijdelijke roofdierengalerij die bij de verbouwing van 1852 verdween.

De ontwerptekening is uitgevoerd op papier, met zwarte pen, potlood en ingekleurd met waterverf. De gazons zijn zachtgroen van kleur en het water zacht blauw met aan de rand donkerder blauw. De bomen zijn met potlood getekend en het onderscheid tussen loofbomen, dennen en sparren, coniferen of treurwilgen is goed zichtbaar. De treurwilg bij de westelijke brug bijvoorbeeld is meteen herkenbaar en is identiek met de treurwilgen in de ontwerptekening van Hendrik van Lunteren voor Randenbroek in Amersfoort.[10] De naaldbomen bestaan uit de voor Hendrik en Samuel kenmerkende horizontale strepen. De coniferen zijn smal en langgerekt en de loofbomen bol van vorm. De perken voor struiken langs de paden zijn als donkere vlekken ingekleurd en de bloemperken zijn als lichtgekleurde ovalen op de gazons weergegeven.

Honorair lid en Adviseur

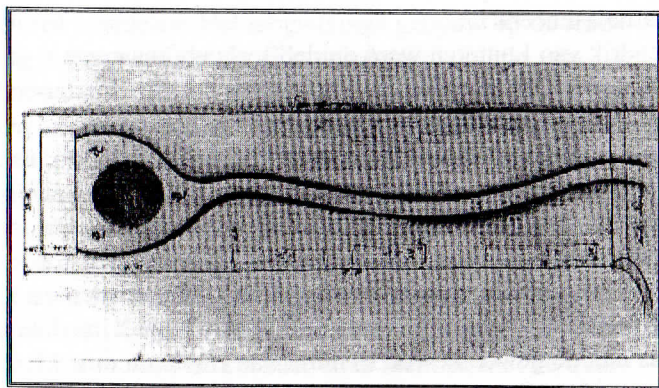
In april 1845 werd aan Hendrik van Lunteren dank betoont door hem te benoemen tot 'Honorair lid en Adviseur van het Genootschap Natura Artis Magistra'. Merkwaardig genoeg werd alleen Hendrik van Lunteren hiermee vereerd en niet de firma Van Lunteren. Dit blijkt uit een brief van 26 april 1845 van Hendrik van Lunteren aan 'Den WelEdelen Heeren Bestuurderen van het Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam': 'Zeer aangenaam was mij UwEd. Geëerde Schrijven van den 22e, inhoudende mijne benoeming tot Honorair Lid en tevens Adviseur van het Genootschap Natura Artis Magistra, en welke benoeming ik onder dankbetuiging

gaarne aanneem'.

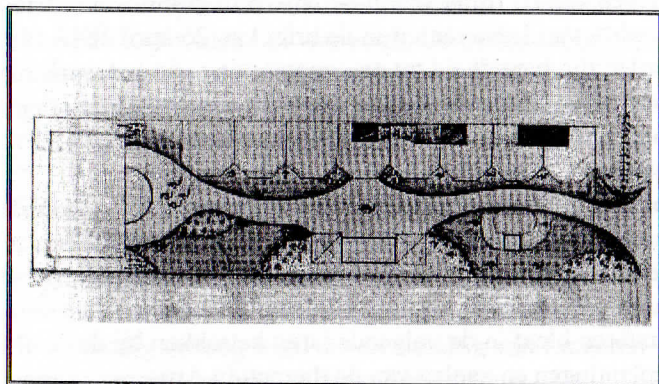
Hendrik van Lunteren werd duidelijk als voornaamste uitvoerder van de opdrachten voor Artis beschouwd, terwijl Samuel van Lunteren vooral zijn vader geassisteerd zal hebben. Desondanks moet Samuel van Lunteren steeds nauw bij betrokken zijn geweest bij het ontwerp, de uiteindelijke aanleg en de beplantingen. Dit bewijzen de ontwerptekening die door 'H. van Lunteren & Zoon' gesigneerd en de overige brieven die zonder uitzondering allemaal hiermee ondertekend zijn. Het was niet de gewoonte van Hendrik van Lunteren om zijn werken die na 1830, het jaar waarin de firma onder 'H. van Lunteren & Zoon' kwam te staan, allemaal hiermee te ondertekenen. Bovendien werd in de overige brieven van de firma vanuit de wij-vorm gesproken. Hendrik van Lunteren uit in de brief van 26 april 1845 verder zijn bereidheid tot een voortzetting van het werk voor Artis: 'Gevoelig dit van uw.Ed. als bewijs van goedkeuring voor mijn geringe diensten aan het zelve beweezen, te mogen ontvangen, zal het mij bij voortduring tot een genoegen verstrekken in de gelegenheid te zijn, om zoo veel mogelijk te kunnen medewerken tot alles wat de uitbreiding en verfraaying van het Genootschap kan bevorderen'. De firma van Lunteren bleef in de volgende jaren betrokken bij de beplantingen en aanleg van de dierentuin Artis.

Het ontwerp voor de houtwallen (1846)

In 1846 wist het Genootschap Natura Artis Magistra tevens erfpacht te krijgen op de noordelijk gelegen houtwallen langs de Prinsengracht. Twee ontwerptekeningen voor de plantsoenaanleg op deze houtwallen zijn bewaard gebleven (afb. 4).[11]

Afbeelding 4A. Ontwerptekening voor de aanleg op de houtwal ten westen van de Prinsengracht, omstreeks 1846.

Afbeelding 4B. Ontwerptekening voor de parkaanleg ten oosten van de Prinsengracht, omstreeks 1846.

Hoewel deze tekeningen niet zijn gesigneerd, zijn beiden toe te schrijven aan Hendrik en Samuel van

Lunteren. Hiervoor zijn verschillende argumenten te geven.

Ten eerste is het vrij aannemelijk dat Hendrik en Samuel van Lunteren hiervoor opdracht hadden gekregen omdat zij immers van 1840 tot 1877 (en de firma tot tenminste 1908) de beplantingen leverden en zij voor de eerste twee terreinen ook een ontwerp geleverd hadden.

Ten tweede kunnen de twee tekeningen op stilistische gronden aan Hendrik van Lunteren en zoon toegeschreven worden. Dit betreft zowel eigenschappen van het schrift als de tekenmethode.

De schrijfwijze van de cijfers bij de schaalverdeling komt overeen met die van cijfers die terug te vinden zijn in de begrotingen en de naar 'achter vallende' vier is terug te vinden bij meerdere schaalverdelingen op ontwerptekeningen van Hendrik van Lunteren.[12]

Ook de geschreven tekst op de ontwerpen voor de houtwallen vertoont grote overeenkomsten met het schrift in de brieven van Hendrik van Lunteren en Zoon. In het woord 'Princegracht' zijn de P en G exact hetzelfde als deze letters in de brieven. Zo ook de T van 'Oude Tuin' en de D van 'Doklaan'. De manier waarop de coniferen, loofbomen en struiken zijn getekend, is eveneens identiek aan de tekening uit 1842.

Wat betreft de tekenmethode is de techniek van pen, gekleurd penseel en potlood op papier overeenkomstig met de tekening uit 1842 en andere ontwerpen van Hendrik en Samuel van Lunteren, zoals bijvoorbeeld voor de buitenplaatsen Randenbroek, Twickel en Schothorst. Daarbij moet gezegd worden dat deze techniek niet bijzonder was in die tijd.

Opschriften, cijfers en lijnen zijn in zwarte pen uitgevoerd, de beplantingen in potlood, gras in zachtgroene waterverf en het water in zacht blauw.

Wanneer de tekening vergeleken wordt met die van de parkaanleg voor villa Schothorst, zijn deze methoden duidelijk herkenbaar.

De wijze waarop de bomen getekend zijn is eveneens identiek aan de tekening uit 1842 en de ontwerpen voor Randenbroek, Twickel en Schothorst. Tenslotte is de schaalverdeling evenals het ontwerp uit 1842 in Nederlandse Ellen opgemaakt.

De ontwerpen voor de twee houtwallen bestaan uit ruim gebogen paden, grasvelden, boom-groepen en solitaires.

Restanten van de aanleg van Hendrik en Samuel van Lunteren zijn in de loop der tijd met de grootscheepse verbouwingen verdwenen. De hoofdstructuren van de aanleg uit 1842 waren met de ingrijpende verbouwing in de jaren 1850-1852 al grotendeels verloren gegaan. In 1860 vond een tweede verandering in het park plaats, waarbij de Prinsengracht vergraven werd tot drie aparte vijvers. Het is niet bekend of de firma Hendrik van Lunteren & Zoon met deze opdracht belast was.

De beplanting

De rekeningen van H. van Lunteren & Zoon aan het Genootschap Natura Artis Magistra die dateren van 1840 tot en met 1908 geven aan dat de familie van Lunteren gedurende 68 jaar de beplanting voor de dierentuin verzorgde. Van 1840 tot 1848 gebeurde dit in persoon van Hendrik en Samuel van Lunteren, na de dood

van Hendrik in 1848 droeg Samuel hier zorg voor en na zijn overlijden in 1877 zijn broer Hendrik (Henri). De naam van de firma bleef in die jaren H. van Lunteren & Zoon. Gezien de afstand Utrecht-Amsterdam waarover de beplantingen en andere voorraden geleverd moesten worden en de lange betrokkenheid van de firma bij de dierentuin, zal het Genootschap van Artis tevreden zijn geweest over het werk van Van Lunteren.

De eerste beplantingslijst voor Artis dateert al uit 1840 en was voor het oudste gedeelte van de tuin opgesteld. Hierop staan voornamelijk bomen en heesters vermeld die in overeenstemming met de landschapstijl kleurrijke bladeren of bloemen bezitten. Genoemd worden een bonte hulst, een rode en witte ceder, een Amerikaanse eik en een zwarte beuk. De kosten van deze eerste begroting bedroegen slechts f 46,40.

Voor de beplanting van de tuin volgens het ontwerp uit 1842 werd een bedrag van f 586,= gerekend. Op 24 juli 1842 werd een beplantingslijst opgestuurd. De samenstelling hiervan was als volgt:

'300 sparren à f 20,=
100 deksparren à f 300 boomstaaken à f 50,=
25 sparrepaalen à f 50,=
2 manden mosplaggen
1 vracht grof kiezel f 6,50'.

Overige bomen en heestersoorten die de volgende jaren geleverd werden en typerend zijn voor de landschapstijl zijn de rododendron, bonte esdoorn, rode kastanje, zilverbonte eik, treurwilg, treurbeuk Italiaanse populier, zilverden, tulpenboom en de oranjeboom. Niet alleen struiken en bomen werden geleverd, maar

ook bloemen in potten en éénjarige bloemen voor de perken, zoals fuchsia's, geraniums, violen en dergelijke. Een grote belemmering voor de werkzaamheden van Van Lunteren vormden de vorstperioden, zoals uit verschillende brieven blijkt: '(...) thans kunnen wij Uw.Ed. melden het ons groot genoeg doet mij het plantsoen de gepasseerde zaterdag of maandag niet hebben afgezonden, daar het de twee laatste nachten zoo hard gevoren heeft, dat wij thans het pooten zouden hebben moeten staaken en dat met het plantsoen open en bloot waren geweest en het thans bij ons goed verzorgd is. Wij zouden assureren kunnen, dat de vorst niet aanhoudt, maar tuinlieden zeggen het is een onweersvorst, alhoewel die ons hard genoeg is, en geven Uw.Ed. Bij deze de verzeekering wij bij eenigszins tijdelijk weeder, het plantsoen zullen afzenden en Uw.Ed. Op de dag der afzending per post er bericht van geven. Wij geven Uw.Ed. Bij deze nogmaals de verzeekering wij te veel belang er in stellen om alles nagenoegen in order af te maken, en alzoo kunt vertrouwen wij al zullen doen wat mogelijk is' (8 november 1842) en 'Wij zouden deze in persoon hebben overhandigd ware het niet die aanhoudende winter ons terughield, welke voor onze zaak zeer nadelig werkt' (26 februari 1845).

De firma H. van Lunteren & Zoon zorgde tevens voor de exotische planten die de winter vorstvrij moesten overwinteren. Deze werden gedurende de wintermaanden opgeslagen in de oranjerie van de kwekerij Flora's hof. Van 27 november 1844 bestaat bijvoorbeeld een rekening van f 12.75 voor het 'bewaren van 51 oranjeboomen en 27 diverse oranjerieplanten (bewaar-

planten)'. Naast de levering van planten uit de eigen kwekerij kregen Hendrik en Samuel van Lunteren de opdracht om bepaalde gewassen op veilingen te kopen. Uit 1844, 1850, 1852 en 1883 bestaan catalogi en plantenlijsten van veilingen in Amsterdam, Den Haag, Haarlem en Watergraafsmeer die door de firma Van Lunteren bezocht werden.[13]

In 1850 kocht de firma Van Lunteren bijvoorbeeld op de 'Veiling te s'Hage der verzameling van H.M. Willem II' voor f 323,50 aan planten waarbij nog een bedrag van f 146,25 aan transportkosten van Den Haag naar Amsterdam gerekend moest worden.

In het archief van Artis bevindt zich bovendien een catalogus van de firma 'H. van Lunteren & Zoon' uit 1877.[14] De veiling van 'een zeldzaam schoone en aanzienlijke verzameling planten en gewassen, warme en koude kasplanten, Orchideën, Maranta, Agave, Oranjeboomen, Pelargonium, Dekgoederen en Tuinmeubelen, enz.' behoorde toe aan H.F. Tjeenk en werd op 5, 6 en 7 september 1877 gehouden op het Buitengoed Berghuis in Naarden en vond plaats onder directie van de firma Van Lunteren. Zij verzorgde tevens de catalogus en was 'op franco te bekomen bij H. van Lunteren en Zoon'.

De gewassen die in de kwekerij Flora's Hof gekweekt werden, moesten van Utrecht naar Amsterdam vervoerd worden. Dit gebeurde per schietschuit waarvan het voordeel was dat het buiten de ligplaats geladen en gelost mocht worden. Op de Oudegracht, waar de kwekerij op de Servetstraat niet ver van verwijderd was,

werden de goederen geladen en vanuit hier naar Amsterdam gevaren, waar het bij de dierentuin aan de Prinsengracht afgeleverd kon worden.

'Het plantsoen wordt met de schuit weederom aan de tuin bezorgd.' (...). ingevoegde mijne letteren dient deze, om Uw.Ed. kennis te geven, vrijheden nademiddag het plantsoen hebben gescheept en hetzelfde woensdagmorgen te Amsterdam zal arriveren (...). Verder hopen wij denzelven dag in persoon te Amsterdam te komen om de beplantingen te regelen'.

Achterop de brieven staat vermeld welk vervoermiddel gebruikt werd. Behalve de schietschuit werden goederen vanuit Utrecht naar Amsterdam ook vervoerd per vrachtschuit, zoals zand, kiezels, manden met mosplaggen en zaden: 'Opsturen per vrachtschuit'. Voor het vervoer van vrachten van Van Lunteren in Utrecht naar Artis in Amsterdam dienden de spoortrein en de postkoets. Dit blijkt uit de opschriften achterop de brieven:

'Een rolletje tekeningen. Verzonden per diligence van 's morgens 8 ure 4 maart 1842'.

'Met een baaltje graszaad. Verzonden per spoortrein'. (22 april 1845).

De Vogel-en Slangengalerij

Behalve bij de aanleg en het onderhoud van de tuin werd Samuel van Lunteren, de architect van de familie, ook betrokken bij de bouw van een vogel-en slangengalerij.

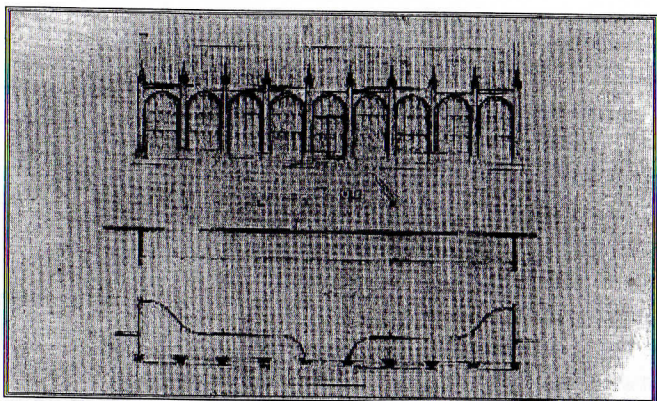
In de jaren 1850-1852 vond een grootscheepse verbouwing plaats van de dierentuin. De toegang werd verplaatst naar de Plantage Kerklaan en nieuwe en grote

gebouwen verrezen op de plaats van de tijdelijke hokken en kooien. Zo werden nieuwe verblijfplaatsen gebouwd voor struisvogels (1850), lama's (1850), apen (1851-1852), vogels en slangen (1851-1852) en ontstond op het terrein een muziektent en een groot hoofdgebouw gebouwd door J. van Merkelbach (1851-1855) aan de Plantage Middenlaan.[15] Het apenhuis was ontworpen door F. Merkelbach en werd tegelijk met de vogel-en slangengalerij gebouwd.

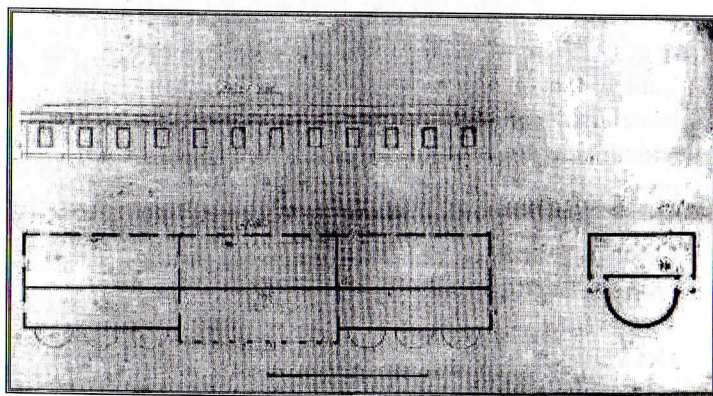
De vogel-en slangengalerij die in 1851-1852 naar ontwerp van Samuel van Lunteren was gebouwd, bestaat niet meer. Wel vormen de oude fundamenteën nu nog de basis voor het nieuwe vogel-en slangenhuis. Gegevens over de bouw hiervan kunnen ontleend worden aan de ontwerptekeningen van Samuel van Lunteren en het bestek dat in 1851 door de opzichter werd opgesteld. De tekeningen zijn gesignd door S.A. van Lunteren, maar zijn niet gedateerd (afb.5).[16] Uit het bestek van augustus 1851 wordt verwezen naar de tekeningen, zodat geconcludeerd kan worden dat de ontwerpen in 1850-1851 vervaardigd moeten zijn.[17] De opzichter S.W. van Rouendal, was degene die toezicht hield op de bouw van de galerij naar het ontwerp van Van Lunteren.

Het vogel-en slangenhuis bestond uit een dubbele galerij en was in de breedte in drie verblijven verdeeld. Centraal bevond zich de hogere plantenkas met aan de achterzijde de hokken voor slangen en salamanders. In het linkergedeelte waren de papegaaien ondergebracht, in het rechterdeel aan de voorzijde de zangvogels en aan de achterzijde de vissen.

Typerend voor het gebouw van Van Lunteren voor Artis

Afbeelding 5A
Opstand en plattegrond van de voorgevel van de vogel- en slangengalerij.

Afbeelding 5 B.
Bouwtekening van de vogel- en slangengalerij, platte - grond en opstand achtergevel (rechts een plattegrond van het apenhuis).

was de hogere en uitspringende middenrisaliet met tien pilasters die bekroond werden door gotische pinakels. Dit middengedeelte waarin aan de voorzijde de plantenkas, de 'wintertuin, en aan de achterzijde de slangenzaal ondergebracht was, wordt in het bestek aangeduid als 'Slangengalerij'.

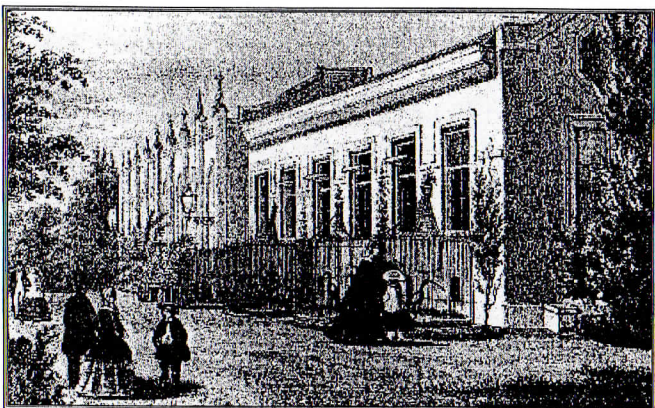
De overkapping van het gebouw bestond niet uit een glazen gewelf zoals op de prenten is weergegeven, maar uit een glazen zadeldak met een houten dakconstructie met gietijzeren korbelen en trekstangen. Deze werd gedragen door zestien slanke gietijzeren kolommen die in twee rijen van acht in de kas stonden.

Een goede regeling van de temperatuur in de plantenkas en in de vogel- en vissenzalen was noodzakelijk. Van Lunteren ontwierp het verwarmingscircuit voor de gehele galerij. Twee ontwerptekeningen bestaande uit twee plattegronden en vier doorsneden waarop de verwarmingscirculatie is uitgewerkt, zijn bewaard gebleven.

Negentiende eeuwse prenten geven een indruk hoe het interieur van het gebouw ongeveer geweest moet zijn en hoe de dieren ondergebracht waren. Op de plattegrond heeft Van Lunteren aan de buitenzijde de ronde vogelkooien getekend zoals die op de prent van het exterieur te zien zijn (afb.6).

Een eerste begroting van het gehele vogel-en reptielen-huis werd in het bestek van augustus 1851 gesteld op f 10586,15. Dit bedrag dekte het gereed maken van het terrein, de levering van de benodigde materialen en arbeidslonen.

De ontwerpen die door Samuel van Lunteren waren

Afbeelding 6.
De voorgevel van de vogel- en slangengalerij.
Steendruk, 1846.

geleverd, werden onder toezicht van opzichter Rouendael uitgevoerd door timmerlieden, metselaars, steenhouwers, stukadoors, ijzersmeders en loodgieters. Daarnaast werden de aannemer en leveranciers betrokken bij de bouw: 'De aannemer zal verplicht zijn de vereischte assistentie te verleen bij het stellen der hardsteenwerken en ijzerwerken der kap van de slangen-galerij en in overleg met de leveranciers, dier werken moeten zorg dragen voor de deugdelijke uitvoering dier werken'.

Volgens het bestek moest het gebouw op 1 november 1851 opleverd worden.

In 1910 werd de galerij van Van Lunteren afgebroken en

op de oude fundamenten een nieuw vogel, planten-en reptielenhuis neergezet. In 1959 vond nogmaals nieuwbouw plaats en ook dit nieuwe vogel-en slangenhuis werd op de fundamenten van 1852 gebouwd.

Tijdsbeeld

De correspondentie tussen Artis en Van Lunteren vormt een kostbare bron om een voorstelling te krijgen van de werkwijze van de firma Van Lunteren & Zoon en van 19de-eeuwse tuinarchitecten in het algemeen.

Geschreven woorden over luttele zaken als de levering van een rolletje tekeningen, een baaltje graszaad en een mandje oost-indische kerszaden per trekschuit, diligence of spoortrein geven juist een levendig tijdsbeeld en een goede beschrijving van het (dagelijkse) werk van een tuinarchitecten en of kwekersfamilie in de negentiende eeuw.

Noten

[1] Nieuwendijk, "125 jaar Natura artis Magistra", in *Ons Amsterdam*, jaargang 15 nr. 4, april 1983, p. 100.

[2] Nieuwendijk, 1983, p. 100.

[3] Chr. Kramm, *De Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en bouwmeesters van de Vroegste Tijd tot op onzen Tijd*, Amsterdam 1974 (zes delen, oorspronkelijke uitgave Utrecht, 1857-1864), p. 1023; L. Rieber, "De Maatschappij ter Bevordering der Bouwkunst van 1842", *Bouwkundig Tijdschrift deel XII (deel 38 der bouwkundige bijdragen)*, 1892, p. 7.

[4] B. Hasselman, M.Meijs, *Natura Artis Magistra, het park, de gebouwen en de kooien van de 19de eeuw*,

1977, p. 24-25, 28.

[5] Particulier Archief Artis (PAA), archiefnr. 395, Gemeentelijkearchiefdienst Amsterdam (GAA):

'Inschrijving aanleg tuin, met ingekomen stukken 1842-1845', inv. nr. 1073; 'Leveranciers buiten Amsterdam. H. van Lunteren Utrecht 1842-1908', inv.nr. 3979; 'Register der uitgaven der diverse werkzaamheden op het nieuwe terrein 1842-1843', inv. nr. 1074; 'Aanbouw apenhuys en vogelgalerij', inv. nr. 1085; 'Inschrijvingen, aannemingscontracten van diverse werken 1838-1853', inv. nr. 1072. Alle citaten in dit artikel komen uit de correspondentiestukken die zich bevinden in het PAA onder de inv.nrs. 1073 en 3979.

[6] In december 1841 deed het Genootschap bijvoorbeeld een verzoek aan de Gemeente voor een waterlegger (een waterschuit) die extra water vanuit de Vecht kon aanvoeren.

[7] 'Plattegrond van den Zoölogischen Tuin te Amsterdam, in het voorjaar van 1854', Atlas GAA.

[8] 'Modelschetsen voor bruggen', gesigineerd en gedateerd H. van Lunteren & Zoon, architect 1838, B3-A tek. 2, M17423 GAA.

[9] Het is niet duidelijk of hiermee de buitenplaats Elsenburg aan de Vecht wordt bedoeld.

[10] Ontwerptekening parkaanleg Randenbroek, gesigineerd en gedateerd H. van Lunteren, 1814. Gemeente Archief Amersfoort.

[11] Tekening plattegrond in perceelgrond (tuin) westelijk grenzend aan de Prinsengracht. Ca. 1846.

Techniek: pen, gekleurd penseel en potlood op papier. 542x292 mm. Lub. 6.9.2./ 02 GAA.

Tekening plattegrond van een perceel grond (tuin) ten

oosten van de Prinsengracht met bomen, perken en bebouwing. Techniek: pen, gekleurd penseel en potlood op papier. 533x274. Lub. 6.9.2./ 03. Lub. 6.9.2. / 03 GAA.

[12] Bijvoorbeeld op de ontwerpen voor de parken van Brakel, Groenhoven, Randenbroek, Sterkenburg en Het Velde. T.Wit. 'Een onbekend werk van Hendrik van Lunteren (1780-1848): Sterkenburg', Cascade,V, nr 1 1996,8-15, p.15.

[13] 1844: 'De verkooping van de Wel.Ed.Geb. Heere FM.J. van der Hoop te Amsterdam';

1850: 'Lijst van gekochte planten in veiling te s' Hage der verzameling van H.M. Willem II';

1852: 'Catalogus van een uitmuntend onderhouden verzameling warme kast-en oranjeplanten, nagelaten door A. Willet. Verkoop in het Noord-en Zuid Hollandsche Koffiehuis te Haarlem, 25 mei 1852';

1883: 'Catalogus van bloeiende en niet bloeiende warme en koude kasplanten, conifeeren en tuin ameublementen, 26 april 1883, op de hofstede Frankendael, Watergraafsmeer'.

[14] '*Catalogus van eene zeldzaam schoone en aanzienlijke verzameling planten en gewassen warme en koude kasplanten, Orchideën, Maranta, Caladium, Agave, Oranjeboomen, Pelargonium, Dekgoederen, Tuinmeubelen, enz.. Toebehoorende aan den Wel.Edelgeb. Heer H.F. Tjeenk, op het Buitengoed berghuis te Naarden, 5,6 en 7 september 1877, onder directie van H. van Lunteren & Zoon, Hofleveranciers, Bloem-en Boomkweekers te Utrecht*'. PPA , archiefnr. 395, inv.nr. 1811 GAA.

[15] Het apenhuis en de muziektent werden gebouwd door de architect F. Merkelbach, het hoofdgebouw door J. van Maurik, directeur Stadswaterwerken van Amsterdam.

[16] Bouwtekeningen vogel-en reptielenhuis:

1) Eén opstand achtergevel, één plattegrond met plattegrond apenhuis, berekeningen in potlood. Pen, gekleurd penseel en potlood op papier, 497x964 mm. Opschrift: 'Schaalverdeling, 'Achtergevel' Doklaan, Doklaan'.

Lub. 6.8.2./23 GAA.

2) Opstand zijgevel. Pen en papier, 325x578 mm. Opschrift: *S.A. van Lunteren, W. Feye*. Lub. 6.8.2./15 GAA.

3) Twee doorsneden, één plattegrond. Pen en penseel op papier, 628x978 mm. Opschrift: 'Plattegrond en doorsneden aan de Doklaan'. Lub. 6.8.2./17 GAA.

4) Twee dwarsdoorsneden. Pen en penseel op papier, 285-961 mm. Opschrift: 'Doorsneden over de breedte: gebouwen Doklaan'. Lub. 6.8.2./ 21 GAA.

5) Twee doorsneden. Pen, gekleurd penseel en potlood op papier, 593x495 mm. Opschrift: 'Slangegallery. 20 El buiten s' werks.', *Schaalverdeling Nederlandse Ellen, S.A. van Lunteren.*'. Lub. 6.8.2./ 18 GAA.

6) Ontwerp van de plantenkast (vogelgalerij): één opstand en één plattegrond. Pen, blauw penseel en potlood op papier, 621x996 mm. Lub. 6.8.2./20 GAA.

7) Eén plattegrond met verwarmingscircuit, twee doorsneden. *Schaalverdeling: Nederlandse Ellen*. Pen en gekleurd penseel op papier, 430x832 mm. Lub. 6.8.2./ 24 GAA.

8) Verwarmingscircuit, twee doorsneden, één plattegrond. Potlood en roze penseel op papier, 452x611 mm.

Lub. 6.8.216 GAA.

10) Tekening ontwerp dakconstructie vogelgalerij/bloemenkast met siersmeedijzer. Eén detail doorsnede, één doorsnede, kappenplan, één aanzicht met bijbehorende fundering. Pen, gekleurd penseel en potlood op papier, 623x960 mm. Onderschrift: 'S.A. van Lunteren'. Lub. 6.8.2./19.

[17] Stukken betreft aanbouw apenhuis en vogelgalerijen afkomstig van opzichter S.W. van Rouendal, 1851. PAA, archiefnr. 395, inv.nr. 1085 GAA.